

Иван Станојев,
ФТН, Департман за архитектуру и урбанизам, Нови Сад

ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ФУНКЦИЈА АРХИТЕКТОНСКОГ ПРОСТОРА: ЈЕРМЕНСКА И ЈОВАНОВСКА ЦРКВА У НОВОМ САДУ

Апстракт: Аутор се бави феноменом трансформације сложеног система функција простора, у зависности од промене архитектонске форме, као и промене ритуала корисника простора. Комплексност функција праћена је на примеру два историјска простора Новог Сада, оригинално формирана сакралним објектима (датирано почетком истраживања). Трансформација функција је графички валоризована преко пирамиде функција кроз два циклуса – у временском интервалу од две стотине и педесет година. Први циклус односи се на временски период у којем је постојала Јерменска црква и Јовановска капела, док други циклус почиње након њиховог рушења, изградњом скулпторалних меморијала. Коришћењем историјског метода и полагањем од малог броја доступних извора извршена је њихова субјективистичка надоградња и интерпретација, кроз процес историјске синтезе. Обе предметне локације анализиране су компаративно.

Кључне речи: ритуал, архитектонска форма, функција простора, пирамида функција, просторни ниво, корисник простора, Нови Сад, Јерменска црква, Јовановска црква.

УВОД

Историја насеља на левој обали Дунава, насрам Петроварадина, релативно је кратка. Нови Сад се први пут спомиње 1694. године, а зачеци урбанитета се бележе почетком XVIII века. Историјски циклус од три столећа је, у погледу детекције физичких промена конкретног простора (специфичне локације унутар насељеног места у Хабзбуршкој монархији), могуће анализирати на основу доступности и веродостојности историјских извора. Међутим, Нови Сад је специфичан по том аспект. Свој други, поновни настанак он слави 1849. године, јер је за време Велике буне бомбардован са Петроварадина, при чему су до темеља разорене две трећине насеља. Тада су заувек нестале епархијска и општинско-црквена архива, те је сагледавање (како визуелно, тако и кроз описе) објеката Новог Сада могуће тек на основу цртежа датираних након 1848/49. године, а нарочито употребом фотографије.

На основу доступних историјских података смо направили својеврсну субјективну, хронолошку реконструкцију доживљаја простора из перспективе корисника. Та реконструисана приповест је понајпре послужила за проницање у комплексне ритуале* некадашњих корисника простора. Она је постала основа за детекцију и анализу промена комплексне групе функција једног архитектонског простора града Новог Сада (у нашем случају – два различита просто-

ра). Промене су вредноване графичком методом, путем пирамиде функција.

Постављен циљ је да се, коришћењем историјског метода, синтетизује компаративни, хронолошки приказ промене функција.** Након што је приређен овакав приказ били смо у могућности да установимо одређене законитости у трансформацији функција архитектонског простора,** а у зависности од промене архитектонске форме, као и промена ритуала корисника простора.

Сматрамо да су критеријуми за валидну компарацију предметних локалитета Новог Сада: истоветност функције првобитно изграђених објеката, временско коинцидирање њихове градње (у интервалу од двадесет година) и разлози за рушење тих објеката. Детектована је потреба градитеља да се путем новоизграђених форми мапира, нагласи и посведочи континуитет са порушеним објектима (премда се оба локалитета, парадоксално, данас могу класификовати и у неизграђени градски простор).

ДВА ЛОКАЛИТЕТА

Ако за репер узмемо најстарију улицу у Новом Саду – Златне греде, обе предметне локације налазе се на једнакој удаљености, у радијусу 600–800 метара. То их у данашњој перцепцији површине, али и значаја позиције унутар града, сврстава у ужи центар Новог Сада. Први простор нашег интересовања је угао данашње Улице народних хероја и Булеvara

Михајла Пупина – околина изласка из тзв. потходника код Банке *Intesa*, а други чини шира околина Основне школе „Иво Лола Рибар“. Други локалитет је данас непрепознатљив у изворним границама: оквирно обухвата Житни трг, као и блок омеђен Житним тргом, Светојованском улицом, Улицом Ђурђа Бранковића и Улицом Краљевића Марка.

Градски простори посматрани су у оквиру две временске целине. Године 1767. је на локалитету са ознаком 2 (слика 1) изграђена Светојовановска црква. То је била капела унутар једног од неколико постојећих гробаља православних верника у Новом Саду. Ситни трговци, занатлије и претежно војници, који су били први становници, неговали су изразито православне традиције. На то упућује и први назив насеља: *Rascianica Civitas* или Српски (Рацки) Град. У Рацки Град (или касније: Петроварадински Шанац, *Ujvidek, Neoplanta...* Нови Сад) Армени су дошли након Београдског мира 1739. године. Крајем четрдесетих година XVIII века се на првој локацији (слика 1) гради Јерменска црква са гробљем – једини сакрални објекат у насељу новоформиране арменске заједнице. Њихова значајна улога је била у томе што су заједно са другим, тада придошлим народима интензивно ширили организовану трговину на овом подручју.

У двадесетом столећу је град растао и трансформисао се најчешће радикалним урбанистичким захватима. Тај процес је трајао истовремено са динамичним променама државних уређења и устројстава, чиме се мењала и улога града у новим, широким друштвенополитичким оквирима. Други циклус истраживања везан је за Јовановску цркву непосредно након Првог светског рата. Тада је експедитивно до-

нета и спроведена одлука да се она, након што је током рата била опустошена и оскрнављена, „konačno“ поруши. Посмртни остаци са гробља пренети су у колективну спомен-гробницу на Успенском гробљу. Друга фаза везана за простор на коме је постојала Јерменска црква започиње готово пола века доцније, у време комунистичке, друге Југославије. Црква је порушена великим урбанистичким захватом, пројектом продужења Булеvara маршала Тита (некада Булеvara краљице Марије, данас Булеvara Михајла Пупина).²

„Смисао града је, рекао бих, у његовој позицији коју мора да има између човека и огромних понора свемирске празнине“.

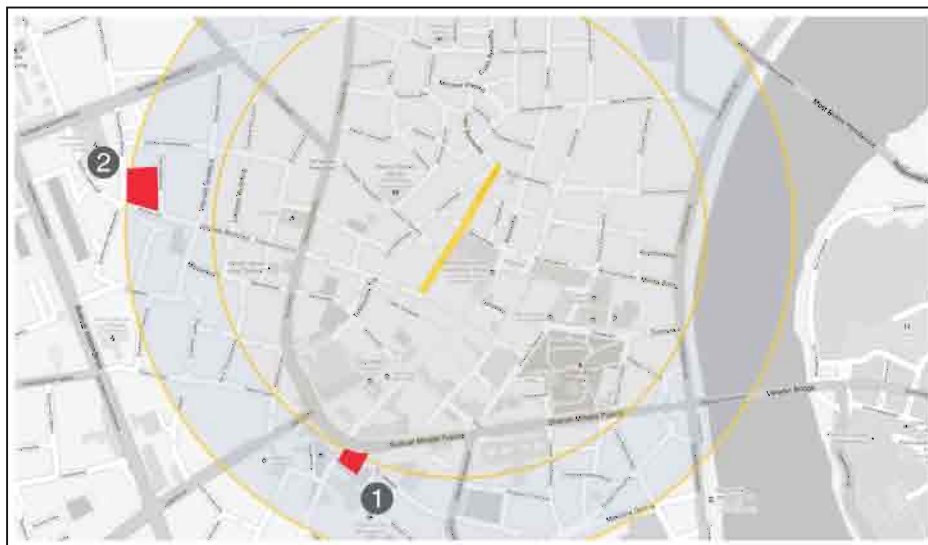
Бојдановић, Б. (1976)

Урбс & Логос, Ниш: Градина.

БОГОМОЉЕ: ЦИКЛУС ПРВИ

(Јерменска црква 1746–1965; Јовановска црква 1767–1921)

Аврам или, како му је право име било, Ованес је још увек знао име свог аскурђела који је са другим занатлијама и неимарима дошао у Србију. Њих је чак двадесет и шесторица дошло ономад у земље великој жујана Сћефана Немање. А долазили су и касније и долазили су многи, многи друји Армени ... у налетима. Но, веровао је да је њихова лоза овде најстарија. Аврамова је прича ишла у ситне детаље и појединости, а он их је све знао и радо и често причао својој и унучади својих сународника. Та су унучад била прва генерација рођена у новој, „пречанској“



Слика 1.
Мапа Новог Сада, жујно је
маркирана улица Златине преде

Бр. 1.
Порша Јерменске цркве.
Бр. 2.
Порша Светојовановске цркве.

вароши. Аврам Ченази (Ованес Цаназизјан), сада један од градских сенатора и богати трговац, дошао је у Нови Сад са још тридесет породица Армена након Београдског мира. Дошли су већином баш из Београда, где су живели на самом ушћу река Саве и Дунава у својој „Јерменској мехали“.

Део (ре)конструисане иријовессти базиране на историјским подацима и сазнањима аутора

Кључна идеја водиља за Армене који су дошли у Нови Сад била је очувати сопствену традицију и аутентичности колективног духа – језик, веру и, наравно, трговину. Богатство београдских Армена било је велико.³ Били су трговци, занатлије, дућанције, па чак и јувелири. Када су се 1939. године обрели у Монархији, ту су их, заједно са осталим способним, придошлим Цинцарима, Грцима, Јеврејима и Србима, називали „турским“ трговцима. Новом Саду, који је после великог пожара 1724. године подељен на војни и цивилни рејон, ускоро ће бити укинута подунавске војне граничне обавезе. Град се 1746. године „сједињује“ и ослобађа великог присуства царске армије. Тада је, за само двадесетак година, изграђена Латинска школа владике Висариона, Владичански двор, српска болница, прва апотека... У то доба је у граду са друге обале Дунава присутно све више католичког становништва. Већина их је управо до тих година живела у Петроварадину, где су били неупоредиво повољнији услови живота, а католици

су, по принципу верске искључивости, једини уживали привилегију насељавања. Коначно, статус слободног краљевског града, војеван скоро читаву деценију, купљен је 1748. године великом сумом новца бројних имућних грађана, а учешће арменских трговаца било је пресудно.

Дакле, Армени су стигли у Нови Сад у једном ужурбаном и полетном транзиционом периоду, када је мочварни, скоро бедни, војни стационар прерастао у слободни краљевски град Хабзбуршке монархије. Стога Јерменску цркву, изграђену 1746. године, не треба посматрати искључиво као богомољу, јер је она била храм, школа, културни центар и матица једне специфичне народне и верске заједнице, која је на карактеристичан начин доспела (и доспевала) у далеку земљу, где је успела да се одржи вековима.

Како је речено у уводу овога поглавља, едукација нових нараштаја о историји, језику, култури и идентитету била је битна. Тај и такав наратив је требало да пренесе и црква саграђена у данашњој Улици народних хероја, на месту где се некада „савијала“ јединствена улица (Улица народних хероја и Улица краља Александра), на путу од централног трга ка железничкој станици. Тај наратив је сложен и двоструко оријентисан, јер је, сем што је требало да припадницима овог народа буде оаза која говори о значају сопствене аутентичности и сплету традицијџа, требало да сведочи „споља“ – о моћи и богатству, те приступачности, доброј намери и општој уклопљености заједнице у своје ново окружење (график 1).



Слика 2.
Пољед ка Трју слободџ, лево Јерменска црква



Слика 3.
Пољед ка Трју младџнаџа, десно Јерменска црква

Наговестили смо већ повољан положај локације у структури града (која је у доба изградње објекта, када је град био неупоредиво мањи, била много израженија него данас). Карактеристика Јерменске цркве јесте и њена позиција у односу на суседне објекте, позиција у односу на регулациону линију, а нарочито њена висинска регулација, посматрана у односу на целокупан град. Црква је саграђена на самом фронту улице, на регулационој линији, у равни са осталим кућама у улици. Та чињеница је, заправо, веома необична и треба је посматрати у светлу нове верске оријентације,⁴ економске моћи и снажљивости (*йџурски йџрџовци*) једне мале арменске скупине. Наиме, тек 1781/2. године је, актом *Toleranzpatent* или едиктом/има о толеранцији, некатоличким заједницама у Монархији (пре свега лутеранима, калвинистима и православним Грцима, а касније и Јеврејима) била дозвољена градња нових верских објеката, али без могућности директног улаза са улице: објекти су морали бити позиционирани у дубини порте и одвојени оградом од улице. Како је приметно на историјским фотографијама (слика 2), својим местом на парцели, те у односу на улицу, Јерменска црква је имала доминантну и значајну улогу у Новом Саду XIX века. Градитељи цркве су вестибил са порталом фактички извели „на улици“, на јавној површини. Из позиције овог архитектонског елемента црпимо нашу тезу о жељи наручиоца да представи објекат



График 1.
Пирамида функција за Јерменску цркву у Новом Саду
(сива њоља односе се на јединствен йросйџор – цркву са йробљем)



График 2.
Пирамида функција за Јерменску цркву у Новом Саду
(йромена насйала на йреласку векова)

као приступачан, „добронамеран“, који у храм позира не само Армене већ и пролазнике, тако сугеришући поруке поверења, али уз евидентну прејудицију страхопоштовања.

Савршено компонованим пропорцијама звоника цркве у односу на њену ширину не одаје се лако стварна висина објекта (висина је приближно 36 метара, по геометријској реконструкцији на основу историјских фотографија)⁵. Током два века, моћ, утицаји и бројност заједнице Армена били су у директној пропорцији са доминацијом цркве на силуети града. Општа историја градитељства оставља места за појашњења и тумачења односа човека према висини својих грађевина (што је посебно занимљива тема), а за сва равничарска места је, свакако, овај однос интензиван. У периоду изградње храма, у Новом Саду је постојало неколико цркава, од којих је једино Николајевска црква била у (мање-више) данас препознатљивом волумену. Дакле, наручиоци Јерменске цркве су свесно градили визуелни и висински репер. Нажалост, последњим аутентичним арменским фамилијама се, услед смрти најстаријих чланова, сеоба и услед разних асимилација, губе трагови већ крајем XIX века. Већ тада је постојала данашња Алмашка црква и почињале су да се граде нова католичка црква на главном тргу, нова саборна црква, градска кућа и други објекти, које су временом преузимали улогу визуелних репера града, са свим импликацијама које они имају на кориснике градског простора.

Важна одредница социјалног и церемонијално-базичног⁶ карактера објекта јесте постојање гробља (слика 2). У порту цркве, где је било гробље, све до пред крај XIX века се прилазило са улице; гробље и црква чинили су јединствену целину у оквиру локације. Касније је порта распарцелисана и на њеном већем делу је изграђен троспратни објекат (локална банка новосадске чаршије – *Трџовачка и обрџина банка д. д.*)⁷, те је црква остала „ушорена“ између две стамбено-пословне куће (слика 3).

Промена видљива на пирамиди функција за Јерменску цркву (график 2 и график 8) није започета новим циклусом – њеним рушењем. Након драстичног смањења броја верника и ишчезавања заједнице Армена (на преласку векова) потпуно се губи базична – обредна функција богомоље и гробља, те њена социјална улога. *Landmark* или маркациона функција при том постаје доминантна. Она представља

својство које поприма исти формални склоп (некадашња црква), кристалишући се за све посматраче и кориснике градског простора у визуелни и значењски репер. У колективној меморији становника града маркантни објекат прошлости, у чији је код било учитано екстровертно добросуседство, мења свој наратив и постаје мистичан, неприступачан и затворен споменик историји места.

О Јовановској капели постоје изразито оскудни историјски подаци, чиме се сврстава (за површног савременог истраживача) у групу тајновитих сакралних места Новог Сада, заједно са капелом Калварија, Црквом Светог Јана Непомука, али и верским објектима назарена, адвентиста, баптиста, те Јевреја који верују у Христа ... За разлику од Јерменске цркве, чија би се комплексност улога могла сумирати као религијско-социјална, уопштено формулисана примарна функција Јованске капеле јесте религијско-индивидуалистичка.

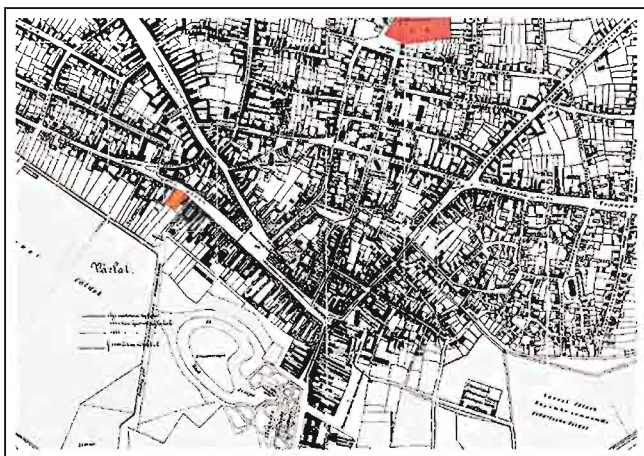
Љубим руке Оче.

Бој вам помогао децо моја.

Ово је Оче за нашу Цркву, за црквени њрибор.

Девојка је пружала свештенику светлцави, повећи путир од чистог сребра. На путиру је било угравирано: „За спомен брата Арона Загорице сестра и братија Загорице г. 1863“.⁸ У бурним годинама буне 1849. године, Арона Загорицу стрељали су Маџари, у пола један по подне, на новосадској пијаци.

Обегили су га да је вршио шпијонажу на њорњу Алмашке цркве.



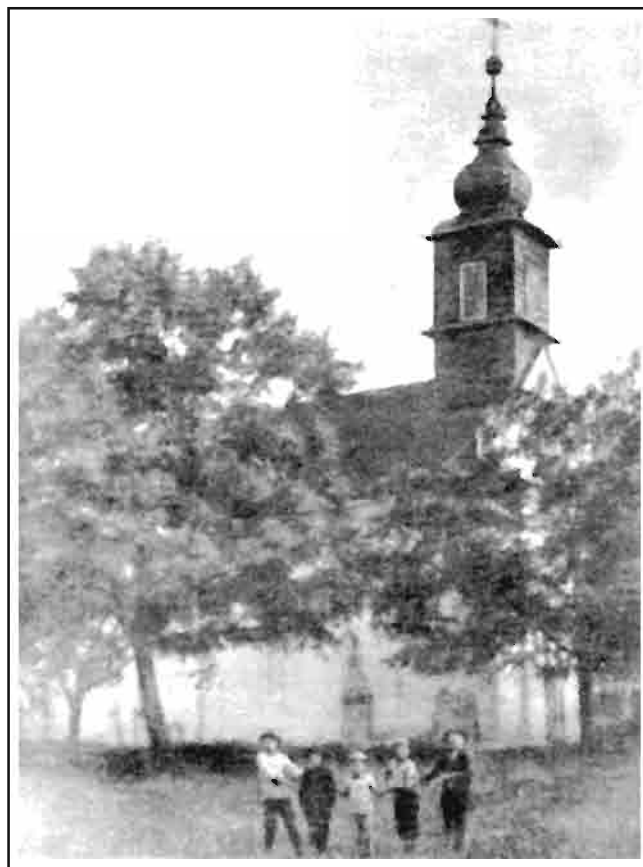
Слика 4.
Мапа града из 1900. године (горе – њорња
Светијовановске цркве, доле – њорња Јерменске цркве)

Сахрањен је чело певнице са северне стране Светијовановске цркве, у бостанџијском крају у Новом Саду.

Део (ре)конструисане њријовесџи базиране на историјским њодаџима и сазнањима ауџора.

По реду грађења, црква посвећена Светом Јовану Претечи је пета православна црква у Новом Саду. Благословом епископа Владислава Павловића почела се градити 1755. године, а у темељ од набоја је била стављена оловна плочица са натписом – сведочанством и веродостојним нотаром о овом подухвату.⁹

Локација на којој је грађена црква, а грађена је наред тада већ постојећег гробља, била је далеко иза последњих варошких кућа, на путу за Руменку. На карти града је и годинама касније означена још као далеки *Трећи фрџаљ* (слика 4). Дакле, простор Јовановске цркве и њеног гробља у време градње никако није био исто вреднован као у перцепцији данашњих становника.



Слика 5.
Светијовановска црква

Светојовановска црква или капела грађена је као гробљанска. Према неким подацима, она је била широка само седам метара, а звоник јој је био дрвен и обложен лимом.¹⁰ Прота Веља Миросављевић (2) пише да је, због „у оно доба сепаратистичког духа у нашем народу ... сваки крај, насељен из других страна, хтео да има *своју* цркву“. Тако су се током ширења града око Светојовановске цркве населили Срби и Власи из разних крајева јужне Угарске.¹¹ По предању, неки богослов Карловачке богословије „навабио“ је Влахе, који су дошли са великим стадима оваца, те су, ипак, временом примили православље у Јовановској цркви (савремени потомци носе презимена Фратуцан, Влаовић, Влаховић, Мунћан ...).

Читав некадашњи *Трећи фрџаљ* данас се назива и Роткварија и Јовановски (Светојовановски) крај. Употребом топономастике дешифрујемо историју града, али и друштвене односе, па и „осећање хумора и лиризам, сарказам“¹² његових некадашњих становника – наших претходника. Нови Сад је у другој половини XVIII века важио за претежно трговачки и занатски центар. Тада у град интензивно долазе баштовани – бостанције и формирају се делови града са називима Подбара, Салајка и Роткварија. Између баштованских крајева је владала велика конкуренција. И данас постоји ривалитет и анимозитет између Салајчана и Подбараца, одељених Царским друмом (Темеринском улицом). Роткварија је, заправо, пежоративан назив, који су наденули Салајчани, јер не само да су, наводно, гајили роткве, а хвалили се значајним квалитетом поврћа (док су Салајчани гајили друге *йознаиџе* феле поврћа), већ су им и лубенице биле ситне као роткве.

Значај Јовановске цркве јесте у томе што је она постала фокална социјално-интегративна тачка и носилац локалног идентитета (график 3). Премда је, како је и наглашено, грађена као гробљанска, у Јовановској цркви се редовно богослужило. Свеште-



График 3.

Пирамида функција за Јовановску цркву у Новом Саду
(сва *йоља* се односе на *јединствени простиор* – цркву са *гробљем*)

на лица уживала су извештан привилегован положај, те је од неког доба у Новом Саду било више свештеника него парохија. (2) Централни догађај био је Ивањдан, када се највише људи окупљало у порти. Постављана је велика заједничка трпеза, а ивањско цвеће се носило на гробље. Међутим, народ је скоро свакодневно организовано долазио у порту, јер су све до краја XIX века редовно слављени многи свецци и редовно се походила служба. Учена свештена лица организовала су не само верске службе већ и учитељску службу. Постоје неки трагови о томе да је у оквиру порте била и школа, али нисмо пронашли одговарајуће изворе. Познато је, ипак, да је, под јаким утицајем свештенства и цркве, народ учио да чита, пише и рачуна баш на овом месту. Порта Светојовановске цркве је, са свим својим садржајима, била специфичан културно-религијски локални центар и главно место окупљања. Дака Поповић¹³ тврди да је новосадски земљораднички сталеж тога доба био највернији чувар језика, народне песме и традиција, те да је „мало сељака у свету, који у другој половини прошлог века (XIX, примедба И. С.) у таквој мери похађају позориште“ (Српско народно позориште у Новом Саду основано је 1861. године).

Светојованска порта била је и трг и блок, и затворена и отворена. Она је, такође, била одређена сценским карактером и по природи обреда је имала преимућство припремљеног сценског текста. Црква, као врста едукативног центра, условила је и условљавала (како је већ речено) интензивну градњу, али и оријентацију околних кућа. На улазу у порту је постојао велики слободан простор, а куће са парне стране данашње Хиландарске улице су гледале директно ка порти, преко тог трга. Остале куће су се са портом граничиле углавном баштама. У овом крају више нису грађене улице као при оснивању града, „које регулација до данас није успела да исправи и прошири“. Оне су правилне и широке, па су чак и саме куће другог типа.¹⁴

Карактер претходно разматране Јерменске цркве и њеног гробља одликовао је просперитетни дух – читљив и у међуодносу површина цркве и гробља, те позицији комплекса у урбаној структури (црква је на фронту парцеле, ка улици, а гробље скривено у „Г“ око ње). Са друге стране, комплекс порте Светојовановске цркве имао је конзервативно-мистични и меморијални, али индивидуалистичко-меморијални карактер. Наративи су доминантно индивидуални

(сепултурни) и значајан део мистерије овог места настаје њиховим преплитањем и потиче од свеприсутности те мистерије.

Обе цркве су страдале у бомбардовању Новог Сада за време буне 1848/1849. године. Јовановска црква обновљена је прилозима верника „из краја“, што је још један у низу показатеља затвореног, индивидуалистичног и локалног карактера овог градског простора. Јерменску цркву је пак личним прилогом и залагањем обновила најзначајнија новосадска добродитељка, Марија Трандафил Поповић.

Кључна прекретница у ритуалима становника Јовановског краја наступила је *Царским рескриптом* из 1868. године. Овом уредбом, намењеном Карловачкој митрополији, од стране нове, двојне – Аустроугарске монархије, било је наређено: спровођење редукције парохијског свештенства, ново уређење школског система и забрана сахрањивања на гробљима унутар града (Јовановско гробље се већ тада „обрело“ усред насељеног места). Утицај цркве у Јовановском крају драстично је опао, иако се наредба о несахрањивању почела спроводити тек шест година касније (график 4). Детектујемо промене у квалитативним вредностима одређених улога (функција) простора, што је на овом графику читљиво кроз промене места одређених поља. У школе су ушли световни учитељи и потпуно ишчезава едукативна улога. Превагу и доминацију над црквом односи гробље. Интровертност овог локалитета јесте у томе што је оно, у складу са својом базичном – церемонијалном функцијом, постало „затворено“ за све, осим за уску скупину људи. Сахрањивање почиње да се врши искључиво на два преостала православна гробља (Алмашком и Успенском гробљу), а верске службе окупљају вернике у другим храмовима.

СПОМЕНИЦИ: ДРУГИ ЦИКЛУС

Други циклус је период у историји посматраних простора чији смо ми савременици. Он траје и даље. Светојовановска црква са портом срушена је 1921. године, а оригиналан локалитет и његове границе се данас ни на који начин не разазнају. Јерменска црква порушена је 1965. године. Оригинални локалитет данас није јединствен, али место некадашње цркве јесте препознатљиво и „обележено“ (мозаички је маркирана контура цркве у поплочавању тротоара).

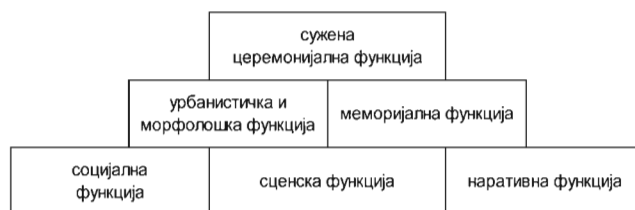


График 4.
Пирамида функција за Јовановску цркву у Новом Саду,
након 1868 (сва поља односе се на јединствен простор
– цркву са гробљем)

Краљ Александар Карађорђевић је, након присаједињења 1918. године, „развластио и исцедио црквене општине и војвођанске вароши“, те наложио¹⁵ рушење Јовановске цркве. У поређењу графика 3 и 4 (график 8) читљиво је у којој мери су већ пола века пре 1921. године били поремећени ритуали становника везани за овај простор. Међутим, одлука о промени форме простора, о рушењу цркве и измештању гробља имала је за циљ (како читамо из последица) потпуну промену ритуала становништва Новог Сада. Не само да су све функције порте Светојовановске



Слика 6.
Заједничка гробница на Успенском гробљу

цркве (гробља и цркве) анулиране већ је и сам простор раздељен и трансформисан, без иједног видљивог трага и сведочанства о дојучерашњем стању.

Тешко је даље говорити о функцији простора када сам простор више није могуће дефинисати. У поступку истраживања нашли смо се пред дилемом: да ли посматрати функције скупа нових форми (данас се на овом простору налазе: зграда социјалног осигурања, основна школа, колективне стамбено-пословне зграде, индивидуалне куће, три кафане ...), или пратити покушај континуитета ритуала (колективна спомен-гробница на Успенском гробљу, која представља отелотворење физичког и значењског транспоновања оригиналног простора). У овом специфичном случају смо одлучили да архитектонски простор посматрамо са одређеном дозом метафизичности. Носилац континуитета оригиналног архитектонског простора порте Светојовановске цркве јесте надгробни споменик, постављен на Успенском гробљу.

Након рушења цркве и гробља у Роткварији, посмртни остаци су пренети у заједничку гробницу,

чији је надгробни споменик, наводно, направљен од материјала са оригиналне локације. Горњи део споменика подсећа на прозорску нишу, која је могла бити фрагмент апсиде. Ова нова форма, која се, ипак, не разликује волуменом нити позицијом од других индивидуалних меморијала (слика 6), није успела квалитетно да учита у себе колективни наратив и затим овлада њиме. Читљив наратив је необичан унификовани збир пређашњих индивидуалистичких наратива транспонованих из Јовановског краја.¹⁶ У дну споменика је написано само:

Покојници из СВ. ЈОВАНОВСКЕ њорџе љрене-сени овамо айрила 1921. љогине.

Овај меморијал, скривен од јавности у дубину магијског места тишине и сећања, представља неочекивано откриће за савременике. Тек за танано скројен број потомака – унука, праунука и др., он јесте исходно место обреда и ритуалних церемонија.

Сличност судбина порти Јерменске и Светојовановске цркве јесте и у томе што су обе срушене из друштвенополитичких разлога, у оквиру ширих урбанистичких трансформација града. Формирањем нове



Слика 7.
Надгробни споменик њородице Ченази



Слика 8.
Споменик јерменско-српској љријатељсџива – Хачкар

трасе Булеvara Михајла Пупина педесетих година XX века (од Улице Жарка Зрењанина до Шафари-кове улице) Јерменска црква и њен звоник „обрели“ су се у директној пешачкој и колској визури, видљиви још из Петроварадинског подграђа. Пређашња функција означитеља простора, исходишне тачке и оријентира (график 2), овим је још драстично оснажена и наглашена. У комунистичкој Југославији, у процесу формирања новог социјалистичког центра града, „са концентрацијом општеградских садржаја и функција од покрајинског значаја“, верски објекат није могао бити у фокусу. Рушењем Јерменске цркве, ту је визуру заузела нова палата поште, архитекте Драгише Брашована. Овај период и тенденцију градње у Југославији хронолошки ослободу на социјалистички реализам Зоран Маневић назива архитектуром вишег стандарда.¹⁷

Једини објекат преостао након рушења Јерменске цркве јесте необичан надгробни споменик. Породица Ченази је споменик подигла још 1790. године и он је данас једини аутентичан меморијал о животу Армена у Новом Саду. Други објекат на овој локацији је споменик јерменско-српског пријатељства – хачкар, који је постављен почетком деведесетих година XX века (слика 8).¹⁸ Централним позиционирањем скулптуре направљене од вулканског камена из Јерменије унутар микролокације, у њу је, мање или више свесно, учитана улога носиоца континуитета са порушеном портом. Типизирана форма хачкара – равна, усправна плоча са композицијом распећа у плитком рељефу, долази отуда што *хачкар* (khačkar) представља традиционални меморијал у јерменској култури и уметности још од IX века. Новосадски хачкар састоји се од две камене плоче, а једна од њих – западна, открива непосредан повод и оригиналну посвету наручиоца скулптуре – Друштва јерменско-српског пријатељства из Јеревана. У акцији спасавања града Јеревана, погођеног земљотресом 1988. године, погинула су осморица ваздухопловаца из СФРЈ и њихова имена су, приликом њеног постављања, уклесана у западну плочу споменика. Наратив је, дакле, комплексан. Значајно и маркантно место „типске скулптуре“ у Новом Саду (унутар микролокације), уз усложњавање композиције додатном каменом плочом са натписом, чини овај меморијал вишезначно и вишеструко читљивим (график 7).

Са урбанистичке тачке гледишта, простор некадашње порте Јерменске цркве, на којем се налазе и

Хачкар и породична гробница Ченазијевих, данас представља проширење пешачког дела улице и видљиво нерешени кутак града. Гробница је остала на најудаљенијој тачки овог простора и на својој садашњој позицији у граду делује као насилно отуђен предмет из питореског романтичарског клаустара (слика 7). Породична гробница Ченазијевих направљена је од ружичастог мермера и постављена на пиједестал од каменних квадара (данас је у нивоу терена). Снажна симболика осам (данас само пет) белих мермерних лобања, спојених срца и правилног масивног кубуса са исписима на архаичном немачком језику интензивирају наративност овог објекта. Оваква сложена композиција, на чијем су врху постављена четири увезана „нераздвојива“ срца, наговештава сву интиму породичног, личног наратива, који би морао нашироко тумачити и одгонетати неки упућени градски хроничар. Уз све формалне особености, његова видна локација, одсечена од мистерије гробља, и запоседнутост овог простора свакодневним ритуалима људи у најпрометнијој пословној градској зони пресудно су утицали на улоге овог споменика (график 6).

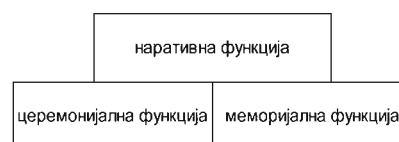


График 5.
Пирамида функција
за спомен-гробницу на Успенском гробљу

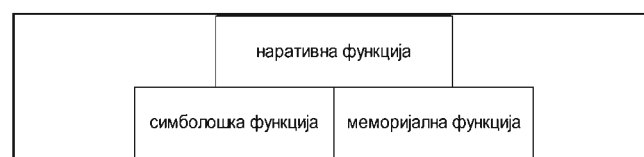


График 6.
Пирамида функција
за надгробни споменик породице Ченази

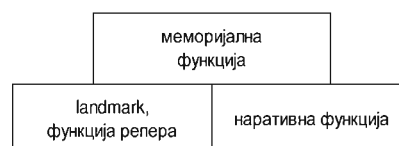


График 7.
Пирамида функција
за споменик јерменско-српског пријатељства

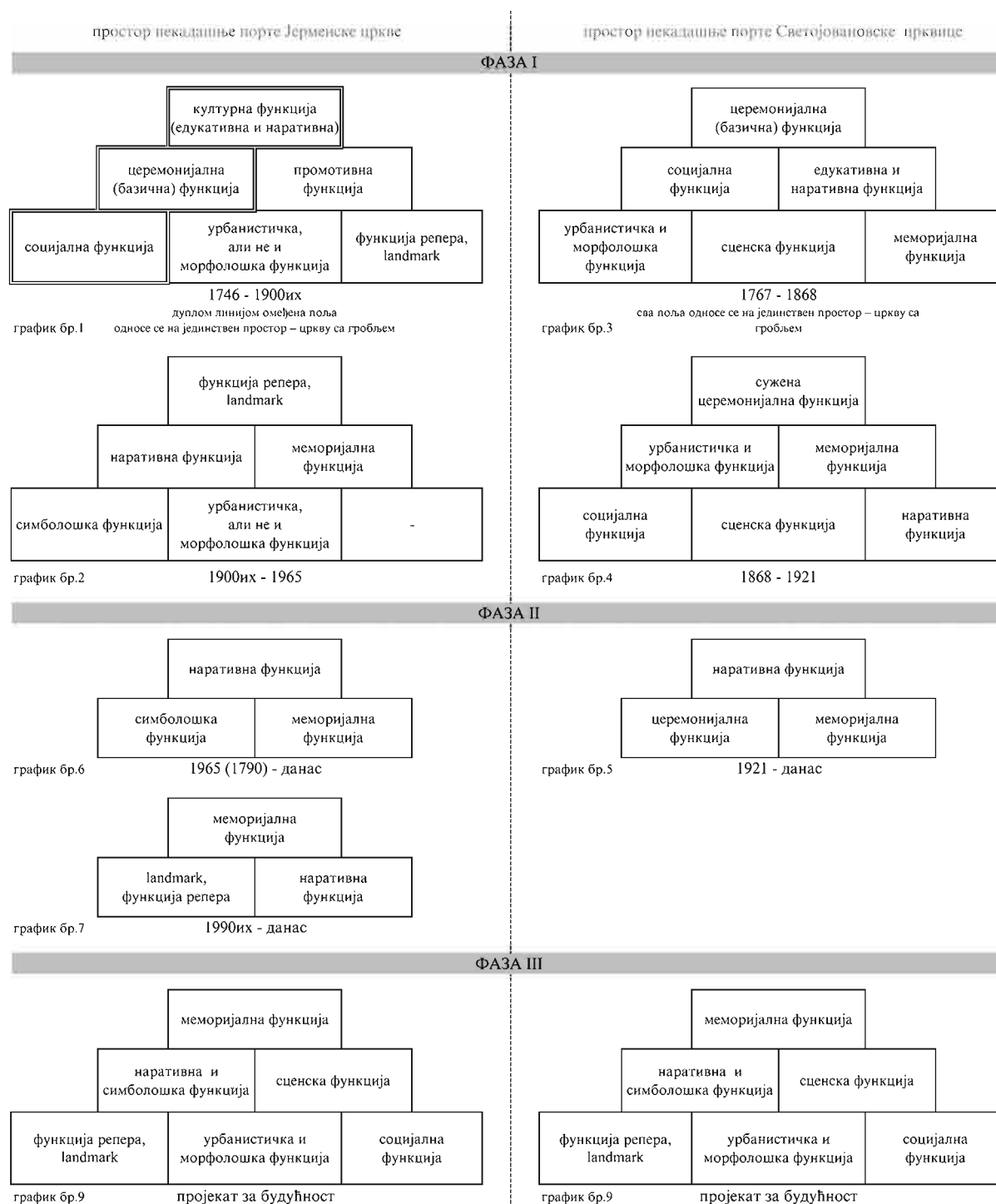


График 8.
Компаративни приказ трансформација функција

ЗАКЉУЧАК

Пирамиде функција, односно графици под којим су нотирани до сада су били исходиште у поступку историјског сагледавања и анализе објеката и ритуала који их запоседају. Међутим, имагинарни трећи циклус морао би бити отворен унапред предложеном и „пројектованом“ пирамидом функција, која представља и својеврстан облик пројектног задатка. На основу тог пројектног задатка (график 9) треба тражити архитектонско решење за преобликовање простора, али уз медијску кампању којом се успостављају и таложу нови ритуали. Ритуал се у савременом друштву најбрже кроји путем масовних медија, у које је, парадоксално или не, као најутицајнија убрајана архитектура (В. Иго).

Историјском анализом две локације смо, у процесу истраживања и детекције променљивих функција простора Новог Сада, успели да установимо одређене законитости. Промене смо посматрали у варијацијама два параметра: архитектонске форме грађеног простора и ритуала корисника тог простора.

Прва врста трансформација настаје променом ритуала корисника, при чему форма архитектонског простора остаје константна. Модификације сложеног, градационог система функција које су условље-

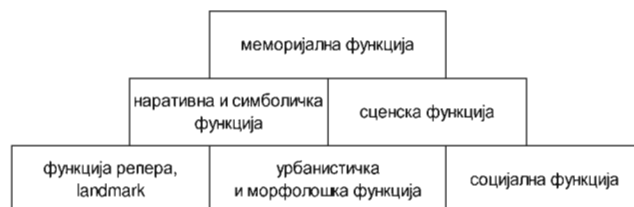


График 9.
Пројектована пирамида функција
за оба предмешна локалитета

не трансформацијом прве врсте треба испратити кроз разлике између графика 1 и графика 2, те кроз разлике између графика 3 и графика 4 (график 8).

Друга врста трансформација настала је модификацијама форме архитектонског простора, приликом којих су очувани и задржавани ритуали. Архитектонски простор мења своју форму, при чему долази и до промене читљиве на пирамиди функција (промена између графика 2 и графика 6).

Трећа врста трансформација настаје променом форме архитектонског простора, али са очигледном тенденцијом ка промени и заташкавању постојећих ритуала. Архитектонски простор поприма нови спектар функција условљен новом формом простора и новоутемељеним ритуалима (промена графика 4 у график 5).

НАПОМЕНЕ

* Под ритуалом подразумевамо сложено понашање корисника простора, колективно манифестовано на бази заједничких нагона, страхова или веровања (ритуал може бити и индивидуалан, али, као такав, на овом месту није разматран). У овом тексту РИТУАЛ фигурише као кључна категорија и чинилац, заједно са *архитектонском формом и функцијом архитектонског простора*.

** Архитектура је заснована на људским ситуацијама и на људском животу генерално (али и на смрти). Тако употреба простора јесте и најчешће бива мера самог простора. Основне групе функција простора, које сумирају све небројене функције простора, јесу: егзистенцијална, комуникацијска и идеолошка функција.¹

*** У разматрањима архитектуре разликујемо различите просторне нивое – од просторног нивоа собе за учење до просторног нивоа мегалополиса. Аутор се у овом тексту бави

просторним нивоом локације у граду који јесте и архитектонски простор *par excellence*. Локација/локалитет је егзактно маркирани (омеђени, дефинисани) физички простор у оквиру градског ткива.

¹ Према: Станојев, И. (2010) *Скулптура која краде архитектуру*. Београд: Задужбина Андрејевић, стр. 27.

² Булевар Краљице Марије формиран је двадесетих година XX века. Касније је, према *Генералном урбанистичком плану* из 1950. и 1961. године, продужен до Јеврејске и Шафарикове улице. Текст аутора који се детаљно бави Булеваром Михајла Пупина (како је касније назван), као стогодишњим пројектом репрезентације државе, презентован је на Међународној конференцији „Архитектура и идеологија у Београду“. Stanojev, I. (2012) *Urban Representation of State Power: The Queen Maria Boulevard 1918–2012*. Belgrade.

- ³ О богатству и повезаности јерменских трговаца говори прича – сведочанство о извесном дубровачком трговцу Мартолици Цријевићу, који је позајмио *130 италира* од једног београдског Армена, са обавезом да ће их вратити неком другом Армену у Дубровнику. Према: Поповић, Д. Ј. (1964) *Београд кроз векове*, Београд: Туристичка штампа, стр. 101.
- ⁴ Део београдских Армена, касније насељених у Новом Саду (али и оних у Темишвару, Будиму...), од XVIII века нису више привржени Арменској цариградској патријаршији. Прогоњени Армени католици из Једрена и Цариграда су почетком века у Београду добили заштиту под патронатом католичког свештенства, које од тога тренутка читаву заједницу оријентише на католичанство.
- ⁵ Као што је раније поменуто, изнети закључци и констатације односе се искључиво на период након 1849.
- ⁶ Под базичном функцијом објекта сматрамо њену церемонијалну, ритуалну улогу, јер на ритуал гледамо као на „поетику функције“. Kostof, S. (1985) *A history of architecture*. New York: Oxford University press, p. 19.
- ⁷ Према: Миросављевић, В. (1921) *Св. Јовановска црквица у Новом Саду*. Нови Сад: Штампарија „Даничић“.
- ⁸ Према: Шосбергер, П. (2007) *Шејиња новосадском чаршијом*, Нови Сад: П. Шосбергер, стр. 53.
- ⁹ Оловна плочица пронађена је приликом рушења цркве 1921. године. То откриће, у несретним околностима, значајно је јер је пружио валидан податак о тачној години градње (једини егзактан податак за неку од првих шест православних новосадских цркви).
- ¹⁰ За будуће истраживаче: у покрајинској или градској архиви потражити цртеж Јовановске цркве извесног инжењера Душана Тошића из 1921. године. Црква је, по налогу проте Веље Миросављевића, фотографисана непосредно пред њено рушење. Прота је био незадовољан фотографијом, јер је „фотограф снимио од доле“, или му је „објектив био лош“. Тако да је он, у бризи да будућа поколења не помисле да су градитељи XVIII века били „невеже или несолидни мајстори“, издао налог поменутом Душану Тошићу да изради ваљан цртеж Светојовановске цркве.
- ¹¹ Део Трећег фртаља је и данас задржао име Банатић, што јасно имплицира да је прво становништво пореклом однекуд из Баната.
- ¹² Богдановић помиње јако интересантан пример – назив београдске територије, који се и данас ујошребљава на ознакама *градској превоза или аутобуским сјајалишћима: Росџи-ћу-џрија*. Турски назив, каже Богдановић, у преводу може да се објасни као „мост полних прљавштина“. Према: Богдановић, Б. (1976) *Урбс & Лојос*, Ниш: Градина, стр. 37.
- ¹³ Давид – Дака Поповић, инжењер, архитекта, историчар, писац. Био је један од најзначајнијих и најплоднијих градитеља прве половине XX века у Новом Саду. Дака Поповић био је први бан Дунавске бановине (1929) и оснивач дневног листа *Дан* (1935).
- ¹⁴ Мисли се на тип куће панонске равнице: грађене од набоја и покриване трском; кухиња заузима централно место у кући и кроз њу се обавља сва дистрибуција; једна соба је са улице, а друга је дворишна.
- ¹⁵ Према: Илић, М. (2009) *Породица Јовановић -Вакин* [online], Нови Сад: Слободна Војводина. Доступно на: www.slobodna-vojvodina.org/index.php [1. септембар 2011.]. Веродостојност ове тврдње није било могуће утврдити и истражити. Одлучили смо да изнесемо један овакав податак (премда из интернет извора) због поуздане повезаности краљевске власти са објектом неупоредиво значајније културне вредности, тврђавом Жрнов. Под патронатом краља Александра Карађорђевића је 1934. године извршено минирање средњовековног града Жрнова на Авали, града из римског периода. Не обазирјући се на петиције бројних ондашњих интелектуалаца, брдо је „ослобођено“ за Споменик незаном јунаку, скулптора Ивана Мештровића. Погледати: Игњатовић, А. (2006) *Од историјског сећања до замишљања националне традиције: Споменик незаном јунаку на Авали (1934–1938)*. У: Манојловић-Пинтар О. (ур.), *Историја и сећање: сјудује историјске свесћи*. Београд: Институт за новију историју, стр. 229–252.

- ¹⁶ У заједничку гробницу су пренети остаци многих знаменитих Новосађана: Димитрија Сервијског, Геврасија Петровића, Павла Стаматовића, Александара Костића, Ђорђа Пасковића, Станислава Шумарског, Илије Захаријевића, грофа Ђорђа Бранковића, Арона Загорице, др Григорија Секулића, Косте Поповића, Димитрија Аврамовића и Захарија Орфелина. Према: Салатић Д. (2010) *Крстонови Нової Сага и Пејроварадина*, Нови Сад: Прометеј, стр. 50.
- ¹⁷ Према: Маневић, З. (1972) Новија српска архитектура. У: *Српска архитектура 1900–1970*, Београд: Музеј савремене уметности.
- ¹⁸ Како ова два споменика нити временски, нити по формалним начелима не могу бити доведена у везу, њихове функције су вредноване на два одвојена графика (бр. 6 и бр. 7). Надгробни споменик породице Ченази графички је валоризован само за период након рушења цркве и порте.

ЛИТЕРАТУРА

- Миросављевић, В. (1921) *Св. Јовановска црквица у Новом Саду*. Нови Сад: Штампарија „Даничић“.
- Миросављевић, В. (1933) Српско-православне цркве у Новом Саду. *Гласник историјској друштва у Новом Саду*, 6/1–2, стр. 204–215.
- Овакимјан, А. (1998) *Арменске колоније у српским земљама*. Нови Сад: Матица српска.
- Поповић, Д. (1933) Новосадске бостанције. *Гласник историјској друштва у Новом Саду*, 6/1–2, стр. 248–251.
- Салатић Д. (2010) *Крстонови Нової Сага и Пејроварадина*. Нови Сад: Прометеј.
- Станојев, Т. Б. (2004) Роткварија. У: Попов Д. (ур.), *Енциклопедија Нової Сага*, књ. 24. Нови Сад: Новосадски клуб „Дневник“.
- Шосбергер, П. (2007) *Шетња новосадском чаршијом*. Нови Сад: П. Шосбергер.

Ivan Stanojev

TRANSFORMATIONS OF THE FUNCTIONS OF ARCHITECTURAL SPACE: THE JOVANOVSKA AND THE ARMENIAN CHURCHES IN NOVI SAD

Summary

The author discusses the phenomenon of the transformation of a complex system of functions of space, dependent on the change in architectural form, as well as on the changes in the rituals of the users of the space. The function complexity is observed in the example of two historical spaces of Novi Sad, originally formed by sacral objects (dated at the beginning of research). The transformation of functions is graphically valorized by a function pyramid through two cycles – in time intervals of two hundred and of fifty years. The first cycle represents the period of the existence of the Armenian Church and the Jovanovska chapel, whereas the second cycle begins after their demolition, with the erection of sculptural memorials. Utilizing the historical method and starting from a small number of available sources, the subjectivist enrichment and interpretation thereof was carried out through the process of historical synthesis. Both subject locations are contemplated and analyzed comparatively.

